

הרב יהודה זולדן, מלכות יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ב, סימן ה, עמ' 87-98

משפטי המדינה ומשפט התורה

- א. עקרונות משפטי המלך במקרא ובחז"ל
- ב. היחס בין משפט התורה - הסנהדרין ומשפט המלך
- ג. הצורך בשתי המערכות
 1. בתחום המשפט הפלילי
 2. עבריינות דתית ועבריינות שלטונית
 3. תקנות וחוקים הנוגעים לכלל
 4. הצורך במערכת שיפוטית כפולה
 5. מה בין ערכאות למשפט המלך?
- ד. יישום משפט המלך במדינת ישראל כיום

א. עקרונות משפטי המלך במקרא ובחז"ל

משפטי המלך מופיעים בפירוט ובהרחבה בספר שמואל א' ה, יא-יח:

ויאמר זה יהיה משפט המלך אשר ימלוך עליכם: את בניכם יקח ושם לו במרכבתו ובפרשיו ורצו לפני מרכבתו, ולשום לו שרי אלפים ושרי חמשים ולחרוש חרישו ולקצור קצירו ולעשות כלי מלחמתו וכלי רכבו. ואת בנותיכם יקח לרקחות ולטבחות ולאופות, ואת שדותיכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח... ואתם תהיו לו לעבדים. וזעקתם ביום ההוא מלפני מלככם אשר בחרתם לכם ולא יענה ה' אתכם ביום ההוא.

הרמב"ם הביא משפטים אלה להלכה בהל' מלכים פרק ד, אם כי הוא מיתן וסייג אותם, והפך אותם לדרך נורמטיבית, כנראה על פי ההנחה שבכל זאת היה מימד של איום והפרזה בדברי שמואל באשר ליכולת והסמכות הכמעט בלתי מוגבלת של המלך (על פי הגמ' בסנהדרין כ, ב). אף על פי כן, תשובת העם לשמואל היא: "לא כי מלך יהיה עלינו. והיינו גם אנחנו ככל הגויים, ושפטנו מלכנו, ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו" (שמואל א' ח, יט-כ). הרמב"ם (הל' מלכים ד, י) מביא אף הוא פסוק זה, ולומד ממנו את עיקר תפקידו של המלך:

שאינ ממליכין מלך תחילה אלא לעשות משפט ומלחמה, שנאמר "ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו".

הרמב"ם הוסיף גם בתחילתה של אותה ההלכה שמטרת הסמכויות המוקנות לו היא:

ובכל אלו הדברים דינו דין, ובכל יהיו מעשיו לשם שמים ותהיה מחשבתו ומגמתו להרים דת האמת ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים, ולהלחם מלחמות ה'.

לשורש 'שפט' שני מובנים:

1. בירור דין, בעת סכסוך או ניגוד ערכים.
2. הנהגה. פרשנות זו נלמדת מהקבלה בין השורש 'שפט' לבין 'שבט', שעניינו הנהגה. כך למשל נאמר "לא יסור שבט מיהודה" (בראשית מט, י) במשמעות של הנהגה; משה אומר לבני ישראל: "אתם נצבים היום... ראשיכם **שבטיכם** זקניכם ושוטריכם" (דברים כט, ט), ואף כאן המילה "שבטיכם" מופיעה בתוך רשימה של מנהיגים. ובפסוק מקביל נאמר: "זקני ישראל ראשיו **שופטיו** ושוטריו" (יהושע כג, א; כד, א); בשמואל ב' ז, ז נאמר: "הדבר דברתי את אחד **משבטי** ישראל", ובמקבילה בדברי הימים א' יז, ו נאמר: "הדבר דברתי את אחד **משופטי** ישראל". אכן, לא מצינו שכל השופטים שבספר שופטים פסקו וביירו דינים, אם כי הם הנהיגו את העם.

הנהגה היא הגדרת התפקיד של מלך על פי הרמב"ם בספר המצוות מצוה קעג: "שצונו למנות עלינו מלך מישראל יקבץ כל אומתנו וינהיגנו". אם נחבר את שני המובנים של "שופט" ביחד, הרי שהמלך מנהיג את העם, ובמסגרת זו הוא גם מחוקק חוקים ומתקן תקנות, ושופט על פיהם במקרים של סכסוכים וניגודים. משפטי המלך הם חוקי-על שמחוקק השלטון.

ב. היחס בין משפט התורה-הסנהדרין ומשפט המלך

משפט המלך הוא בנוסף למשפט התורה. בהוראת משפט התורה שמור תפקיד ייחודי לסנהדרין. תפקידה שונה מזה של המלך, אם כי יש גם דמיון מסויים ביניהם. הרמב"ם בהל' ממרים א, א, כותב:

בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל פה, והם עמוד הוראה, ומהם חוק ומשפט יוצא לישראל.

בהמשך בהלכה ב כותב הרמב"ם שמסמכותה של הסנהדרין לגזור גזרות, לתקן תקנות ולהנהיג מנהגות "שיוורו בהם לרבים כדי לחזק הדת ולתקן העולם". הדברים הללו דומים למובא לעיל מהלכות מלכים ד, י: "שבכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מחשבתו ומגמתו להרים דת האמת ולמלאות העולם צדק". כך גם בהל' רוצח ב, ד: "וכל אלו הרצחנים וכיוצא בהן שאינן מחוייבים מיתת בית דין, אם רצה מלך ישראל להרגם בדין מלכות ותקנת העולם - הרשות בידו". הביטוי "תקנת העולם" עניינו תיקון החברה, והוא מתפרט לשני כיוונים: הסנהדרין עוסקת בתיקון החברה מבחינה דתית, והמלך עוסק בתיקון העולם מבחינת סדרי ממשל תקינים.

מצאנו במקרא מקרים רבים של מערכת הנהגה כפולה, ונציין לדוגמה שנים מהם: ביהושע כד, כה נאמר שיהושע כורת ברית לעם "וישם לו חוק ומשפט בשכם". הרמב"ן בשמות טו, כה פירש שהכוונה היא למשפטי התורה ומשפטי המלוכה; בדברי הימים ב' יט, ד-יא מסופר שהמלך יהושפט מקים מערכת משפט בכל הארץ, וממנה שני אנשים לניהולה. "והנה אמריהו כהן הראש עליכם לכל דבר ה' וזבדיהו בן ישמעאל הנגיד לבית יהודה לכל דבר המלך". המצודות שם מפרש: "דבר המלך - את פיו תשאלו בכל דבר הנוגע בחוק המלוכה". בדומה פירש גם המלבי"ם שם.

מהמסופר על יהושפט המלך עולה גם שאין הכוונה שהמלך שופט באופן אישי ובלבדי את כל אשר בא לפניו. כשם שמלך העושה מלחמה, אין הכוונה שהוא לבדו נלחם, אלא יש לו קצינים ומפקדים וחיילים, והוא ממונה ואחראי על הכל, ולכן המלאכה כולה נקראת על שמו, כך גם במה שנוגע למערכת המשפט - ישנם שופטים שפוסקים בחוקי ומשפטי המלך¹, המלך הוא העומד בראש המערכת, ורק לעיתים הוא עצמו שופט (כמו במשפט שלמה).

לגבי מלך נאמר במשנה בסנהדרין יח, א ובתוספתא בסנהדרין ב, טו: "המלך לא דן ולא דנין אותו". הגמ' שם יט, א מעמידה שמדובר במלכי ישראל בשל מעשה ינאי, אך מלך מבית דוד היה דן. לעומת זאת במשנה בסנהדרין כא, ב נאמר אחרת: "יושב בדין, והיא (ספר התורה של המלך) עימו". הראשונים שם - הר"ן, רבינו יונה והמאירי - עוסקים בסתירה שבין המשניות. אחד התירוצים הוא, שהכלל "מלך לא דן ולא דנין אותו" נאמר בקשר למשפט הסנהדרין, אך בוודאי המלך, כולל מלך מישראל, היה דן במשפט המלך. המשנה שדברה על כך שהמלך דן וספר התורה המלכותי עימו, התכוונה אפוא שהוא דן במשפטי המלוכה, ולא שהוא יושב בסנהדרין. כך כותב המאירי שם. כך כותב שם גם המצפה איתן (הוא כותב זאת מעצמו וכנראה לא ראה את המאירי),

¹ . כך עולה מהרמב"ם בהל' גזילה ואבידה ה, יא- יח, ובריטב"א לבבא מציעא פג, ב שמשמש בביטוי מהגמ' בבא קמא קיג, ב ביחס לשופטים במשפט המלך: 'שלוחו של מלך כמותו'.

ומוסיף שהסבר זה מתאים לשיטת הרמב"ם והר"ן בדרשות (בדברי הרמב"ם והר"ן נעסוק להלן בהרחבה). נעיר עוד שלכיוון זה יש מקור במדרש תנאים לדברים יז, יט, האומר על הפסוק מפרשת המלך: "למען ילמד ליראה את ה' אלוקיו, לשמור את כל דברי התורה הזאת ואת החוקים האלה לעשותם" - "דברי התורה הזאת - הרי דברות אמורות. הא מה אני מקיים ואת כל החוקים האלה? אלו חוקי המלכות".²

ג. הצורך בשתי המערכות

ממקורות אלו עולה אם כן, שיש לפנינו שתי מערכות שיפוט: סנהדרין ומלך. השאלה היא, מה התפקיד של כל מערכת? מהו תחום השיפוט של כל מערכת? מה הצורך בשתייהן? האם ובמה היה שיתוף פעולה ביניהן? או במה יתכן ויהיו ניגודים? מה היחס בין משפט המלך לאיסור הליכה לערכאות?

1. בתחום המשפט הפלילי

הרמב"ם בהל' סנהדרין כ, א כותב שאין בית דין דנים באומדן הדעת אלא על פי עדים בראיה ברורה. אפילו ראו עדים אחד שרודף אחר חברו עם סכין ונכנס לחורבה, ונכנסו העדים אחריו, וראו את ההרוג מפרפר והסכין נוטפת דם, על אף שישנה סבירות גבוהה מאד שאכן היה כאן רצח - סנהדרין לא יכולים לעשות דבר לרוצח. הרמב"ם בספר המצוות לא תעשה רצ כותב בהקשר זה שיותר טוב ויותר רצוי לפטור אלף חוטאים מלהרוג אחד. "ועל זה וכיוצא בו דרשו במכילתא את הפסוק: "ונקי וצדיק אל תהרוג" (שמות כג, ז), דהיינו שעל פי הסנהדרין, אותו אדם שמחזיק בידו את הסכין נוטפת הדם, הוא נקי וצדיק! משמעות הדבר היא שכמעט בלתי אפשרי יהיה להעניש פושעים, וזאת מפני שבדרך כלל רוצחים משתדלים לעשות את מעשיהם בצורה כזו שהם לא ייחשפו וייתפסו, וממילא כמעט לא יתכן שיימצאו עדים, ועוד שיתרו בהם, ושהפושע ישיב שעל מנת כן הוא עושה זאת (רמב"ם הל' סנהדרין יב, ב). האם נשאיר את העולם הפקר?

ולא רק רוצחים. הרמב"ם שם כתב: "על זה וכיוצא בו", ואם כן גם אנסים, שודדים וגנבים לא יבואו על עונשם, שהרי אפילו עונש כפל וארבעה וחמישה לגנב וגזלן ניתן להטיל רק אם היו עדים והתראה (רמב"ם הל' גניבה ג, ז), ואף אלה לא נוהגים לעשות מעשיהם לעין כל. גם מלקות לא ניתן לתת לגנב מאחר שהוא מצווה בעשה מהתורה לשלם, ואין לוקים על לאו הניתק לעשה (רמב"ם הל' גניבה א, א).

מגבלה נוספת של בית הדין היא באשר ליכולת לדון דיני נפשות. הדבר אפשרי רק כשסנהדרין יושבים בלשכת הגזית, ואכן ארבעים שנה לפני החורבן גלתה הסנהדרין, ומאז לא דנו דיני נפשות. ושוב נשאל: האם נשאיר את מי שמחויב עונש מיתה ללא כל עונש? כאן נכנס משפט המלך, וכדברי הרמב"ם בהל' מלכים ג, י:

כל ההורגין נפשות שלא בראיה ברורה, או בלא התראה, אפילו בעד אחד, או שונא שהרג בשגגה, יש למלך רשות להרוג אותם ולתקן העולם כפי מה שהשעה צריכה. גם במורה נבוכים ג, מ כתב הרמב"ם לגבי אשה שמעידה על רוצח: אף על פי שלא יהרגוהו בית דין, יהרגוהו המלך, שהוא רשאי להרוג בידיים מוכיחות. ובהרחבה יתרה כותב הרמב"ם בהל' רוצח ב, ד-ה:

² בענין זה עיין עוד במאמר "תלמוד תורה של מלך" בספר זה.

וכל אלו הרצחנים וכיוצא בהם שאינן מחויבין מיתת בית דין, אם רצה מלך ישראל להרגם בדין המלכות ותקנת העולם - הרשות בידו, וכן אם ראו בית דין להרגם בהוראת שעה, אם היתה השעה צריכה לכך - יש להם רשות כפי מה שיראו. הרי שלא הרגם המלך, ולא היתה השעה צריכה לכך לחזק הדבר - הרי בית דין חייבים.

מהרמב"ם בהל' רוצח למדנו שעקרונות דין זה חלים על כל עבריינין שהוא, ולא דוקא רוצח, שהרי כתב: "רצחנים וכיוצא בהם", ועל כך שישנה הקבלה בין משפט המלך לבין יכולת הסנהדרין לדון עונשים חריגים בהוראת שעה.

דבר דומה מצינו במקרא, באשר לענישת רוצח ועבריינין אחר - לוקח שלל במלחמה ואשם בהפסד המלחמה שלאחריה. הרמב"ם בהל' סנהדרין יח, וכותב, שאין ממיתים או מלקים אדם בסנהדרין, על סמך עדות עצמו אלא על פי שני עדים, "וזה שהרג יהושע עכן ודוד לגר עמלקי בהודאת פיהם, הוראת שעה היתה או דין המלכות". דהיינו שאם יהושע עשה זאת כמשפט סנהדרין, היה זה בהוראת שעה, ואם כמשפטי המלך - כך הוא דין המלכות גם ללא הוראת שעה. כך גם דוד. אם דוד הרגו כמשפט סנהדרין, היה זה בהוראת שעה. אם במשפט המלך, הרי שהרגו מדין המלכות. גם מהריטב"א בבבא מציעא פג, ב עולה שבמשפט המלך ניתן לדון ללא עדים והתראה (שם מדובר על עונשו של גנב, לא רוצח, שנידון למיתה), ומוסיף הריטב"א: "וכמו שראינו בדוד שהרג גר עמלקי". כדברי הרמב"ם כותב גם המאירי לסנהדרין מט, א.

ישנם נושאים בהם ההלכה מצביעה על האסור והמותר או על הראוי והאפשרי, אך לא מטילה עונש על העובר על דבריה. למשל, נתינת שוחד לעובד ציבור. ערוך השולחן בחו"מ ט, א פוסק ש"לאו דוקא דיין אסור בנטילת שוחד, אלא אפילו כל הממונים וכל העוסקים בצרכי ציבור, אף שאין דיניהם דין תורה, ואסורים להטות הענין בשביל שנאה או אהבה, וכל שכן על ידי לקיחת שוחד, ולא דוקא שוחד ממון אלא אפילו על ידי שוחד דברים או לעשות לו שירות כלשהו". מלבד אזהרה חמורה על כך, וכן הדין שיש להחזיר את השוחד - אין ההלכה מצביה עונש על כך. כאן יש סמכות לשלטון לתקן ולקבוע חוקים ותקנות, ובתוכם גם סייגים ועונשים, לפי הצרכים המשתנים, המקום והזמן. ובמקרה של מדינת ישראל נקבעים אלו על ידי נהלים הקבועים בנציבות שירות המדינה. דוגמא נוספת היא חוק פיצויי הפיטורין. יסודו במצות הענקה לעבד, וכפי דברי הראשונים, כמו החינוך במצוה תפב ועוד, שלכל שכיר יש לתת הענקה עם סיום עבודתו. אך החוקים הנהלים והנורמות בפועל נקבעים על ידי המקובל, מנהג המדינה, ועל ידי מערכת בתי המשפט.

מהדברים הללו עולה שישנה בתחום המכונה "המשפט הפלילי" השלמה והתאמה בין שתי המערכות - משפט הסנהדרין ומשפט המלך - וישנו שיתוף פעולה הדוק בדברים שנוגעים לניהול חיי חברה ומדינה תקינים, ובשמירה והגנה מפני עבריינים.

2. עבריינות דתית ועבריינות שלטונית

לעיל דברנו על שיתוף הפעולה וההשלמה בין שתי המערכות בתחום המשפט הפלילי. עם זאת, יש תחומים בהם הטיפול בעבריינים הוא באופן בלעדי רק בתחום השיפוט של הסנהדרין, ויש תחומים אחרים שבהם הטיפול נתון רק לאחריות שיפוט המלך.

כך למשל, כותב האור שמח בהל' מלכים ג, י ובשו"ת אבני נזר יו"ד שיב, נ, בעקבות דברי הר"ן (בו נעסוק לקמן), שהמלך לא מתערב בעניינים שבין אדם למקום. אם יש צורך לגדור כנגד מחללי שבת או עוברי איסורי עריות כשהשעה צריכה לכך - סנהדרין הם שמפעילים את סמכותם לחרוג

בענישה, וזאת על פי הגמ' בסנהדרין מו, א: "שמעתי שבית דין מכין ועונשין שלא כתורה", וכפסיקת הרמב"ם בהל' סנהדרין כד, ד. עם זאת נעיר שמצינו מלכים שמענישים עובדי עבודה זרה, כמו שאול שמסיר אובות וידעונים (שמואל א' כח, ג), או יאשיהו שהורג את כל כהני הבמות (מלכים ב' כג, כד) ועוד.

לעומת זאת, מי שעובר על תקנות שמקורם במשפט המלך, כמו מי שמבריח מהמכס או מעלים מסים, על אף שמדובר בגניבה שהיא אסורה בלאו מהתורה, כיון שמדובר בדבר שהוא ממשפטי המלך, הוא נידון על ידי שופטי המלך על פי חוקי המדינה, ולא במשפט הסנהדרין. כך עולה מהרמב"ם בהל' מלכים ד, א ובהל' גזילה ואבידה ה, יא-טז.

כמובן שכל החוקים והתקנות שנוגעים לניהול חיי הצבא - ומכונים כיום "פקודות מטכ"ל" - הם מענייניו של המלך. דוד למשל מחוקק נורמות בענין חלוקת השלל: "וישימה לחוק ומשפט לישראל עד היום הזה" (שמואל א' ל, כד-כה). אם כי גם בענייני הצבא יש מצבים שבהם המלך והסנהדרין צריכים לקבל החלטה משותפת - כמו בשאלת היציאה למלחמת רשות.

3. תקנות וחוקים הנוגעים לכלל

סמכות המלך היא לא רק בתחום המשפטי הפלילי או במה שנוגע לענייני בטחון, אלא הנהגות כוללת גם תיקון תקנות כלליות לטובת העם בתחום האזרחי. הרמב"ם אמנם לא כותב מפורשות בהגדרת תפקיד המלך, שהוא מחוקק חוקים ותקנות, אלא כאמור בעיקר מנהיג ושופט, אך הרמב"ם כן עוסק בנורמות ובכללים של קביעת חוקי המלך ותקנותיו, ובאופן כללי כתב הרמב"ם מספר פעמים שדין המלך דין הוא. כך למשל כותב בהל' גזילה ואבידה ה, יד: "כללו של דבר כל דין שיחוקק אותו המלך לכל... אינו גזל", או כמו דבריו בהל' מלכים ד, א בענייני מסים ותקנות נוספות למען הכלל: "רשות יש למלך ליתן מס... וקוצב לו מכס... ודינו בכל אלו הדברים וכיוצא בהן דין".

מצאנו גם תקנות נוספות שנוגעות רק למשפט המלך, כמו: "הרוגי מלך נכסיהם למלך"³ (סנהדרין מח, ב ונפסק ברמב"ם הל' מלכים ג, י); אין למלך רשות להרוג אלא בסייף בלבד (רמב"ם שם ג, ח); אין לו להפקיר ממון, ואם הפקיר הרי זה גזל (רמב"ם שם) ועוד. על אלה כתב הרא"ה קוק בשו"ת משפט כהן עמ' שטז, שאלו הם:

ממשפטי המלוכה שהיו ודאי רבים ונמסרים באומה... וכל אלה ועוד כיו"ב הם שרידים שנשארו לנו ממשפטי המלוכה, שהם אינם על פי גדרי התורה של הלכות יחיד... שגם אלה יש להם מקור בתורה, אלא שדרכי הדרשה בזה נמסרו לכל מלך כבינתו הרחבה.

לפי דבריו, זו הסיבה שמלך כותב לו ספר תורה שני, שממנו הוא לומד את משפטי המלוכה הייחודיים⁴. במקום אחר, בשו"ת משפט כהן עמ' שלז כתב הרא"ה קוק: "כל דבר כללי הנוגע לאומה, וגם תיקון של הוראת שעה לגדור בפני עושי עוולה, הכל הוא בכלל משפטי המלוכה לטובתן ולכבודן של ישראל" (דברים יז, יט). בפעם אחרת אמר הרא"ה קוק מפורשות (על פי סיכום הרמ"צ נריה לשיעור פתיחה למסכת סנהדרין בקיץ תרצ"ד - תחומין ז' עמ' 276): "ספר תורה השני קשור במשפט המלוכה, ברשות המיוחדת המסורה למלך, שרשאי להתקין תקנות כהוראת שעה בהנהגת המדינה"; ועוד: "הצדק העליון שבא מלמעלה, אינו יכול להופיע מלמעלה

³ ובלבד שנהרג מצד ענין הנוגע למלוכה, אך לא אם הרג מישהו בשל ענין דתי "למיגדר מילתא", שאז נכסיו ליורשיו. כך העיר הרא"ה קוק בחידושיו לרמב"ם הל' עבודה זרה ד, ב, מופיע בספר "לאורו" מהרב יעקב פילבר עמ' ריח.
⁴ ליתר הרחבה עיין במאמר "תלמוד תורה של מלך" בספר זה.

עד שיופיע הצדק הרגיל של תיקון החברה מלמטה" (שמועות ראייה בראשית עמ' קכג)⁵. המלך היה נושא עימו תמיד את ספר התורה השני, ובמקביל הניח שמואל לפני ה', לפני ארון הברית, את משפטי המלך (שמואל א' י, כה, רד"ק, מצודות ומלבי"ם) - לאמור: מצד אחד המלך כפוף לתורה, ומן הצד השני הוא שמחזק את בדקה. צריך המלך מתוך ראייה תורנית לדאוג לתיקון החברה בכל דרך העומדת לפניו. שליחותו זו היא חלק בלתי נפרד מתפקידו המלכותי והמנהיגותי, ולשם כך נקבעו לו כללים חריגים - הלוא הם משפטי המלוכה.

גם הר"ן בדרשות, דרשה יא, עסק בענין בהרחבה, ולפיו יש מלכתחילה שתי מערכות משפט. יש מערכת משפט מוחלטת ונצחית, ובלשונו: "חול השפע האלוקי... במשפט צודק אמיתי", ויש מערכת נוספת מקבילה, שהיא לתיקון סדר החיים החברתי-מדיני, ובלשונו: "תיקון הסדר המדיני ולצורך שעה". הנהגת עם ישראל מתקיימת על ידי שתי מערכות מקבילות, שמורכבות ביחד, "הרכבת מזגית ולא הרכבה שיכונית", כדברי הצפנת פענח.

בהקשר זה נוסף שגם למערכת השלטון המקומי-המוניציפאלי יש סמכות לתקן תקנות ולחוק חוקים - והם מחייבים; כדוגמת מוסד שבעת טובי העיר, ראשי הקהל, עיריה, מזכירות, ועד וכיו"ב. כך כתב הרשב"א בתשובה סי' רפ. נפנה לדברי השולחן ערוך בחו"מ ב. יש גם סמכות לתיקון תקנות לנציגות של בעלי מקצוע מסויים או סקטור כלשהו בדברים הנוגעים לכלל, והחלטותיהם מחייבות. הצורך באישור תלמיד חכם חשוב הוא כדי לפקח שלא נעשות כאן עוולות מוסריות, אבל לא באשר לעצם ההחלטה.

4. הצורך במערכת שיפוטית כפולה

האור שמח בהל' מלכים ג, י (וכ"כ הכלי חמדה בחמדת ישראל על ספר המצות מצוה רפח) מסביר את כפילות המערכות, ואומר:

דדוקא לדון בדיני סנהדרין בחוקים תורניים, שמצוה עליהם לדון, ציורתה התורה דבעי שני עדים, אבל מלך ישראל שרשות הוא, והוא לתיקון המדינה, דינם כמו שניתנה התורה הנימוסית לבני נח, וזהו ענין מושכל.

סנהדרין מצווים לדון ומשפטם הוא מוחלט, ולכן התהליך מורכב ומדוקדק. משפט הסנהדרין עניינו, כדברי הר"ן שם, החלת השפע האלוקי, היינו השראת שכינה על ידי המשפט, וכדברי משה ליתרו: "כי יבוא אלי העם לדרוש אלוקים... ושפטתי בין איש ובין רעהו, והודעתי את חוקי האלוקים ואת תורותי" (שמות יח, טו-טז). משפטי התורה הם דרישת אלוקים. לכן הדיינים נקראים בתורה "אלוקים" - "עד האלוקים יבוא דבר שניהם" (שמות כב, ח), וכל דין שדן דין אמת, משרה שכינה בישראל, שנאמר (תהלים פב, א): "אלוקים ניצב בעדת אל" (סנהדרין ז, א). כל בירור ומשפט בישראל, הוא גילוי וחיפה של מה שכבר ניתן ונאמר בהר סיני. כך הסביר הר"מ חרל"פ (מי מרום לשמות עמ' קסז). לעומת זאת, חוקי השלטון הם ענין אנושי-שכלי, המתייחס למקרים ולמציאות הבאה לפנינו, שבהתאם אליהם מחוקק המלך או נציגיו חוקים ומתקן תקנות, כדי לשמור על סדר החיים החברתי והמדיני, לצורך המקום והזמן ולתיקון העולם. כשם שבני נח צריכים אף הם לקיים מערכת משפט, שהרי דינים זוהי אחת משבע מצוות בני נח, כך צריכים גם ישראל לעשות. סמכות המלך הישראלי בהקשר זה היא אכן "ככל הגוים" - וכאן במובן החיובי.

⁵ במקום אחר בשו"ת משפט כהן עמ' רעד קישר הראי"ה קוק ענין זה למחלוקת הפרושים והצדוקים בענין ממחרת השבת.

זהו פשר הדין שהזכרנו לעיל בדברי הרמב"ם בהל' רוצח ב, ד, שסנהדרין יכולים אף הם לחרוג מכללי הדיון והפסיקה בהוראת שעה, ואילו ביחס למלך לא כתב הרמב"ם שדינו הוא הוראת שעה. הסיבה היא - מאחר שכל עניינו של משפט המלך הוא לעסוק בהווה, בשעה המצויה, העכשווית. בדברי האור שמח "מלך שרשות הוא", אין הכוונה שהוא פטור מלדון ולתקן תקנות וכד' על פי צרכי הציבור, אלא הכוונה היא שהוא אינו חייב להעניש, ויש לו שיקול דעת נרחב יותר אם וכיצד להגיב ולהעניש, או אולי לחון ולוותר לעברייני על העונש, דבר שלא קיים בסנהדרין. לפנינו אפוא שתי מערכות הנהגה ושיפוט, מקבילות ומשלימות: משפט התורה - הנצח המוחלט, שעניינו בקשר שבין האדם, העם והקב"ה; ומשפט המלך - העוסק בהווה ובתיקון העולם על פי צרכי הזמן והמקום, ועניינו הוא בקשר שבין האדם והחברה-המדינה. בהגות הפנימית, הקשר בין מלכותא דרקייעא לבין מלכותא דארעא, הוא כשמש וכירח - השמש הקבועה והיציבה, לעומת הירח שממעט עצמו ומשתנה כל הזמן, "ולית ליה מגרמיה כלום" (ע"ח היכל נקודים שער ח פ"ד), ועניינו בקבלת האור מהשמש. המלך האנושי יונק את כוחו מכח המלך העליון "הממליך מלכים ולו המלוכה", "ואפילו ריש גרורותא משמיא ממנו לה" (ברכות נח, א). יש אם כן מבחינה דתית מקום למערכת משפט הקרויה בפינו חילונית.

5. מה בין ערכאות למשפט המלך?

הלגיטימציה הניתנת כאן למשפט המלך מחזירה אותנו לאחת השאלות בהם פתחנו, והיא, מה היחס בין איסור ערכאות לבין משפט המלך? ידועים דברי הרשב"א בתשובותיו (ג, שצג), המובאים גם בבית יוסף חו"מ כו, ששלל תכלית השלילה הליכה אחר ערכאות "ועושה אלה מפיל חומות התורה ועוקר שורש וענף, והתורה מידו תבקש". דברים דומים וחריפים יותר כתב גם המהר"ל בגור אריה תחילת פרשת שופטים. בהמשך אותו ענין כותב הרשב"א ש"דינא דמלכותא דינא" הוא במה שיש הורמנא (=כבוד) דמלכות, ובדברים שהם מדיני המלכות כמו שאמר שמואל לעם (שמואל א' ח), "אבל דינים שדינים בערכאות - אין אלו ממשפטי המלוכה, אלא הערכאות דנים לעצמם כמו שימצאו בספרי הדיינים (שלהם)", ולזה אסור לשמוע.

מכאן גם נוכל ללמוד על החלוקה העקרונית שבין משפט המלך ודיני התורה. ניסח זאת הרב שאול ישראלי זצ"ל, שעסק רבות בהלכות תורה ומדינה, ויצק את העמודים הבסיסיים בנושא זה. וכך כתב בעמוד הימיני סי' ח בסופו: "כל מה שנוגע לשבירת זרוע הרשעים, בין שהוא בעניני ממונות ובין שהוא בעניני נפשות, הרשות ביד המלך, אבל בעניני משפטים רגילים, שזה אינו מתפקידו - אין לו לתקן תקנות". הרב ישראלי מציין שדבריו אלו הם לפי הרשב"א, אולם יש ראשונים אחרים, כמו רש"י ורשב"ם והמרדכי, שלדעתם גם בדיני ממונות נאמר דינא דמלכותא דינא, ובודאי במה שנוגע לתקנת העולם.

בניסוח אחר, תפקידו של השלטון כולל חקיקה בתחומים שאין ההלכה עוסקת בהם, והם עניינים של מערכת השלטון בלבד, הנוגעים לעניינו של הכלל והציבור, כמו: חוקים ותקנות בענייני מיסים, הפקעת קרקעות, תעבורה, צבא (פקודות מטכ"ל), נמלים, רכבות, תקשורת, נציבות המים, הביטוח הלאומי, פיצויים לנפגעי תאונות דרכים וכיו"ב. לעיתים, בנקודות מסויימות מאוד, יתכן שיהיה גם להלכה מה לומר בעניינים אלה, וברמה העקרונית בלבד, אך בעקרון כל אלו הם עניינה של מערכת השלטון ו"חוקי המלך". גם ענישה פלילית היא מעניינה של מערכת השלטון על פי צרכי המקום והזמן.

ואולם, באותם תחומים בהם ישנם ציוויים מהתורה, ובעקבות כך ישנה גם פסיקה הלכתית ברמב"ם, בשולחן ערוך, בספרות השו"ת וכו' - בהם יש ללכת על פי ההלכה בלבד. בדרך כלל הכוונה היא לתחומי משפט שעוסקים ברמת הפרט ולא לתקנות שנועדו לכלל "תיקון העולם", כמו: הלכות מלוה ולווה, שוכר ומשכיר, מזיק וניזק, טוען ונטען, שליחות ושותפות, חזקות, מוכר וקונה וכד', ואיתם כל ההלכות הקשורות להליך השיפוטי, כמו הלכות דיינים והלכות עדות. וגם בנושאים אלו יש מקרים שההלכה "מעללת" נורמות אחרות חוץ-הלכתיות, כמו "הכל כמנהג המדינה" (ב"מ פג, א, ב"ב ב, א, ירושלמי פאה פ"א ה"א), וכן, המושג המרכזי בו אנו עוסקים - משפט המלך ודינא דמלכותא דינא.

ד. ישום משפט המלך במדינת ישראל כיום

מפורסמים הם דברי הרא"ה קוק בשו"ת משפט כהן עמ' שלו-ז, שנכתבו כמובן עוד לפני תקומתה של מדינת ישראל, שבזמן שאין מלך ישנן סמכויות שלטוניות לכל גוף שלטוני שמקובל ומרוצה לרוב הציבור - שופט (כדוגמת ספר שופטים), נשיא, ראש גלות, או בימינו ראש ממשלה. דבריו מבוססים על דברי הרמב"ם, הר"ן, הרשב"ם, המאירי ועוד ראשונים. ברוח זאת כתבו פוסקים שזכו לראות בתקומתה של המדינה ולחיות בה, ובהם כל הרבנים הראשיים לישראל וחברי הרבנות הראשית, וכן רבנים ודיינים נוספים, כמו הרב עובדיה הדאיה, הרב שאול ישראלי ויבדל"א הרב שלום אלישיב (פסד"ר ה, הנח) הרב אליעזר ולדנברג בעל שו"ת ציץ אליעזר (ה, ל) ועוד. כך נכתב גם בפסקי דין רבניים של בתי הדין הרבניים. הרב שלמה גורן עסק רבות בתורת המדינה, וכך כתב בספר משנת המדינה עמ' 82:

משפטי המלוכה האמורים בתורה, הנוגעים לסמכות הנהגת העם ולקיום המדינה, הם נחלת כל שלטון יהודי שנתמנה על דעת העם בארץ ישראל... והם חובה על פי דין תורה, בתוקף משפטי המלוכה הנהוגים בבני ישראל מדור לדור.

כיון שכך יש תוקף לחוקיה של מדינת ישראל, וממילא למערכת בתי המשפט שדנה על פי חוקים אלה. יש מקום לראות את מערכת המשפט כעוסקת ושופטת במשפט המלך, ויש אם כן מקום גם מבחינת התורה וההלכה למערכת בתי המשפט בתחומים מסויימים. אכן, בימיה הראשונים של מדינת ישראל עסק בענין זה בהרחבה רבה הרי"א הרצוג שהיה הרב הראשי באותם ימים, אלא שהוא התלבט רבות בהבנתו של הר"ן בדרשות וביישום למדינת ישראל כיום.

בתי הדין כיום אינם מבססים את הכרתם בחוקי הכנסת על משפט המלך (אם כי יש פסקי דין רבניים שעוסקים בשאלות הקשורות לדינא דמלכותא דינא). הקושי, כמובן, הוא בכך ששתי המערכות במדינת ישראל, משפטי התורה הנדונים על ידי בתי הדין הרבניים, וחוקי המדינה שנחקקים על ידי הכנסת כזרוע-מחוקקת, ונדונים במערכת בתי המשפט כרשות שופטת, אינן עובדות ומתפקדות בצורה שלמה ואידיאלית כפי שתואר קודם. הדבר בא לידי ביטוי בכמה היבטים, ונצביע על כמה מהם (לא בהכרח לפי סדר החשיבות):

א. בעבר היה איזון בין כוחו של משפט המלך ובין כוחה של הסנהדרין. כיום המערכת הדתית אינה מקבילה בעוצמתה ובסמכותה לכנסת. המצב אינו כזה שמשפט התורה מקרין על משפטי המדינה, אלא להיפך, הכנסת היא זו שמעניקה סמכות ותוקף למוסד כמו הרבנות הראשית (חוק הרבנות הראשית שחוקק בשנת תש"מ), והיא זו שמעניקה סמכות לבתי הדין הרבניים (חוק בתי הדין הרבניים), ואף זה רק בתחומים מסויימים כמו בדיני אישות, ובצורה מצומצמת. גם בתחום זה של דיני האישות למשל, קיימת בשנים האחרונות מערכת בתי משפט לענייני משפחה, שמשאירה

לבתי הדין הרבניים רק לכתוב את הגט ולא לעסוק בשאלות הקודמות למתן הגט. בתי הדין לממונות (שב"ה גדלים ומתרבים בכל רחבי הארץ) יונקים את סמכותם מבחינת הכנסת מכוח חוק הבוררות, ומבחינת המדינה אין הם עומדים כישות בעלת מעמד עצמאי. ועוד, לא כל עם ישראל, ואפילו לא כל הציבור שומר התורה והמצוות, מרגיש עצמו מחוייב לגוף תורני אחד. יש גופים תורניים מקבילים זה לזה, שמאגדים תחתיהם ציבורים דתיים שונים - רבנות ראשית, מועצת חכמים ומועצת גדולים, בתי דין צדק שונים וכי"ב.

ב. השאיפה (אולי החלום) היא שיהיה גוף כלשהו, או מעין יועצים משפטיים המשותפים לשתי המערכות, שידעו לסווג מה בתחום מערכת השיפוט התורני ומה בתחום משפטי המדינה, ומתי יש לפעול ביחד. כיום הכנסת מחוקקת חוקים בכל תחום, גם באותם נושאים ועניינים בהם יש הלכה פסוקה מדורי דורות. יש בחוקי מדינת ישראל חוק השומרים, חוק השכירות, חוק השליחות, פקודת הנזיקין ועוד, ולא רק בעניני חושן משפט אלא אפילו בעניני איסור והיתר כמו חוק איסור לשון הרע. קשה מאד אפוא לעשות את אותה מלאכת "בורר", מה ניתן לראות כתקנת העולם והחברה, ומה הוא בניגוד להלכה, וממילא הוא נכלל במסגרת ערכאות.

ג. לא רק זאת, הן רוב חברי הכנסת, והן שולחיהם-בוחריהם, לא מודעים ברמה מספקת לצורך בשילוב נכון בין המערכות. הדבר מתפרט לשני צדדים - החלק הנכבד והגדול יותר, לא מעוניין כלל במערכת שיפוטית דתית שתעסוק בכל תחום שהוא, ומנגד יש בין שומרי תורה והמצוות שאינם מודעים לצורך בשילוב הנ"ל, ולדידם כל מערכת בתי המשפט בישראל היא ערכאות, וגם מעמדה של הרשות המחוקקת - הכנסת, לא ברור להם.

ד. בשנים האחרונות מתבלט הבג"ץ ב"אקטיביזם השיפוטי". לפיו הכל שפיט, ובאופנים מסוימים מערכת המשפט היא אף מעל חוקי הכנסת, וממילא גם מעל אותם תחומים בהם דנים בתי הדין הרבניים למשל בענייני ירושה, הלכות שיתוף ועוד. ההתערבות באותם תחומים שנוגעים לבין אדם למקום, כמו גיורים, סדרי תפילה בכותל וכד' מעוררת התנגדות, בדומה למה שהבאנו לעיל בשם האבני נזר שמלך לא צריך להתערב בעניני הלכות שבת ובכל ענין אחר שהוא בין אדם למקום.

גורמים אלו משפיעים על היחס שבין המערכות, וגם אם אינם משנים את הצורך בחלוקה העקרונית כפי שפורט לעיל, הרי למעשה הם מפריעים לשיתוף הפעולה, ומגדילים את הפער בין הרצוי למצוי. הרחבת הדיון בשאלות אלו נוגעת כבר בשאלת אופייה וזהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ולא רק כמדינה שבה הרוב יהודים, ואין כאן מקומה.

יש להעיר, שבאופן כללי יחסי המלך והסנהדרין, הן ברמה האישית והן במה שהם מייצגים ופועלים למענו, היו מאז ומתמיד מורכבים ומסובכים, ולעיתים אף טעונים מאד, הן בבית ראשון ובמיוחד בבית שני. אנו זוכים כיום לקומם מחדש את הבנין הלאומי של עם ישראל בארצו ובמדינתו, לאחר שנות הגלות הארוכות, ובתוך כך עלינו לבנות גם את היחס הנכון בין שתי המערכות הללו, משפט התורה ומשפט המלך-המדינה. ויהי רצון שנזכה לחזות בעינינו בדברי הרמב"ם בהל' מלכים יא, א:

המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות בית דוד ליושנה לממשלה הראשונה, ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל, וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם.